

DR. M. LE ROUX

RICHTEREN

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Omslagontwerp: info@spaansenmedia.nl

Zetwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 3079 8

ISBN e-book 978 90 435 3080 4

NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2018 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter inleiding

Er is politieke onrust in het land. Elke dag wordt de macht opnieuw verdeeld, maar tegelijkertijd wordt de nadruk gelegd op eigen tradities en gebruiken. Buurlanden popelen aan de grenzen, wachten op een kans om hun slag te slaan; conflicten tussen stammen vlammen op. Burgeroorlogen breken uit; vrouwen en kinderen zijn elke dag slachtoffer van macht en geweld en zijn onderworpen aan ontorende verkrachtingen en uitbuiting. Een vrouw wordt in stukken gesneden. Leiders van stammen komen bijeen om oplossingen te zoeken, maar wanneer de vredesonderhandelingen mislukken, wordt gezag afgedwongen eerst met dreigementen en later met macht en geweld. Bepaalde groepen voelen zich beledigd wanneer zij geen inspraak hebben gekregen. Minderheden lopen het risico om tussen de belangen van de meerderheid vermalen te worden. Grond wordt opgeëist. Een deel van de bevolking die vroeger door anderen onderdrukt waren en uit hun woongebied verdreven waren, doen nu exact hetzelfde met anderen en daarbij beroemen ze zich er op, dat God zogenaamd aan hun kant staat, maar eenieder doet wat hij wil¹.

Voor sommigen zal dit lijken op een tekening van het huidige Zuid Afrika, Iraq of waar ook ter wereld, maar het is een beschrijving van de situatie in het land van belofte, het zogeheten ‘Beloofde Land’², het land van melk en honing. Volgens de Bijbelse verhalen hadden de Israëlitische stammen (de proto-Israëlieten³) bijzondere verwachtingen met betrekking tot het nieuwe land dat God aan hun voorouders beloofd had. Dat land stelde men zich voor als een land van overvloed – als het geschenk van God aan zijn ‘uitverkoren volk’, waarvan zij de vruchten mochten plukken en mochten genieten van al het goede van dat land (Deut. 8:7-8; vergelijk ook Joz. 1).

Dat idyllische plaatje staat in scherp contrast met de latere situatie. In het boek Richteren volgt het ene gruwelverhaal op het andere en dat tegen het decor van het land waarin de Israëlieten rust en vrede (*šālôm*) hoopten te vinden. Die verhalen hebben een zodanig karakter dat eigenlijk een kijkwijzer-sticker of een *parental guidance* op het boek Richteren zou moeten worden geplakt. In plaats van *šālôm* en onafhankelijkheid in het land dat hun beloofd was, vloeien er bloed en tranen in het ‘Beloofde Land’ – en wel hoofdzakelijk als gevolg van hun eigen wijsheid en ongehoorzaamheid aan het verbond met YHWH.

Eerlijk gezegd treffen we sommige stammen van Israël al in het eerste hoofdstuk van het boek Richteren aan in een oorlogssituatie; andere stammen leven in vreedzame co-existentie met de ‘vijand’ (de Kanaänieten) en weer anderen zijn in een feodale verhouding of in een situatie van verdeling van de macht terechtgekomen. Dat alles wijst op de hardheid van de werkelijkheid in het ‘Beloofde Land’ in de periode van de richters. Dat alles lijkt eerder op een *Paradise Lost* dan op iets anders.

De buitenlandse politieke situatie

Hoewel er grote onzekerheden over de periode van de vestiging van de Israëlieten in het 'land van belofte' (zie hieronder: *Vestiging in het land*), die het moeilijk maken om de geschiedenis van de proto-Israëlieten (zie hieronder: *Het begrip 'Israël'*) te reconstrueren, wil de volgende opsomming een poging zijn om het boek Richteren in een context te plaatsen.

(1) Aan het begin van de achttiende eeuw hebben de *Hyksos* het bestuur over Egypte overgenomen. Zij hadden tussen ongeveer 1720 en 1570 v.C. de macht over zowel Egypte als de Kanaänitische stadstaten. In Kanaän hadden zij bij Bet-eglaim, (tell-el Ajjul, de voorloper van Gaza) en bij Joppe (Jaffa) verdedigingswerken opgericht die hen in staat stelden om de kustlijn die de hooftroute naar het Noorden (Via Maris) vormde, te controleren en om indringers uit de vlaktes van Saron en Jizreël tegen te houden. Lachis (tel-ed-Duweir) in het binnenland is in dezelfde periode indrukwekkend versterkt⁴. Naast Lachis is Hasor (tell el-Kedah), ten noorden van het meer van Galilea, de enige andere Kanaänitische stad die in de spijkerschriftdocumenten uit Mari, een stad met een grote politieke invloed, gelegen aan de Eufraat, vermeld wordt. Deze indrukwekkende stad (Hasor) was de hoofdstad van Kanaän gedurende het tijdperk van de Hyksos⁵ (Joz. 11:10). Van de regering van de Hyksos in Kanaän zelf weten wij niet zo veel, maar voor het doel van dit commentaar is dit tijdperk van de Hyksos-overheersing van groot belang omdat de gevolgen ervan nog in de tijd van de richters duidelijk zichtbaar waren. Noth⁶, bijvoorbeeld, is van mening dat het aan de Hyksos te danken is, dat:

(i) het *feodale systeem van stadstaten* met zijn nadruk op het contrast tussen de klasse van de heersers en die van de werkenden (klassenstelsel) in Kanaän is ingevoerd. De intensieve diplomatieke relaties tussen de verschillende stadstaten van het oude Nabije Oosten en de Egyptische farao's, zoals in de brieven uit Amarna beschreven wordt, was blijkbaar ook nog een overblijfsel van het systeem van stadsstaten dat door de Hyksos was ingevoerd. De farao's die de macht hadden over Kanaän na de Hyksos konden op het werk van hun voorgangers voortbouwen,

(ii) *dwangarbeid (corvee)* in Kanaän werd toegepast. Door deze onderdrukkende maatregel en de nawerking ervan in de tijd van de richters werd de poging van de Israëlieten zich in het land te vestigen vergemakkelijkt. Verscheidene groepen onderdrukte Kanaänieten voelden zich blijkbaar beter thuis bij de meer egalitaire structuren van de Israëlitische stammen en hebben daarom bij hen aansluiting gevonden⁷. Dwangarbeid is dus niet pas in de regeringsperiode van Salomo opgekomen, zoals sommigen willen beweren. Reeds eerder sinds de heerschappij van de Hyksos kwam dit verschijnsel in Kanaän voor. Dit

verklaart dan ook de aanwezigheid van de gedachte aan dwangarbeid in de periode van de richters (vgl. Richt. 1). Deze constatering heeft ook implicaties voor de *datering van het boek Richteren*. Sommige geleerden dateren dit boek, ten onrechte, juist na de regeringsperiode van Salomo in verband met de verwijzingen naar dwangarbeid onder diens bewind;

(iii) een nieuwe methode van oorlogvoering bekend werd aan de Kanaänieten, namelijk met behulp van *strijdwagens*. Daardoor werd de strijd van de Israëlieten tegen de Kanaänieten uiteraard bemoeilijkt.

(iv) Syrië-Palestina in een *groter raamwerk van gebeurtenissen in het oude Nabije Oosten* betrokken werd. Als gevolg daarvan zijn gegevens over Kanaän in buiten-Bijbelse bronnen, zoals de Amarna-brieven, bewaard gebleven, wat naar alle waarschijnlijkheid anders niet gebeurd zou zijn. De inhoud van de ongeveer 400 Amarna-brieven die in 1887 in Tel el-Amarna in Egypte ontdekt zijn, bestaat voor een belangrijk deel uit de correspondentie tussen de lokale vorsten van de Kanaänitische stadstaten en hun meerderen met de Egyptische regeringsmacht.

(2) Nadat de Hyksos door de Egyptenaren verdreven waren, heeft *Egypte* gedurende langere tijd een belangrijke rol in Palestina⁸ gespeeld, vooral na de overwinningen van Toetmoses III (1490-1435 v.C.) en Ramses II (1292-1225 v.C.)⁹.

Toetmoses III heeft de koning van de Hyksos in 1471 bij Kades aan de rivier de Orontes verslagen en het laatste verzet van de Hyksos in 1479 v.C. bij Megiddo gebroken¹⁰. Tijdens die militaire schermutselingen heeft Toetmoses III, volgens de door hem opgestelde lijst, tegen ongeveer 330 Kanaänitische vorsten gestreden. Door deze lijst zijn de namen van 119 stadstaten bewaard gebleven¹¹. Of die lijst de werkelijkheid weerspiegelt, kan moeilijk gecontroleerd worden.

De periode tussen Toetmoses III en Ramses II staat bekend als de Amarna-periode (omtrent 1400-1350 v.C.). In die tijd stonden de stadstaten in het zuidelijke deel van Kanaän onder het gezag van Egypte (in de praktijk echter vrijwel onafhankelijk), terwijl de noordelijke gebieden onder de heerschappij van de Hetieten stonden¹².

Egypte heeft een belangrijke rol in het oude Nabije Oosten gespeeld. Tussen 1500-1150 v.C. oefende Egypte haar gezag uit over Kanaän. In Kanaän was het politieke stelsel onder de farao's er een van *verdeel en heers*¹³. Het land was in een aantal districten verdeeld, elk rondom een stadstaat gelegen en bestuurd door een eigen Kanaänitische erfprins. De farao's hebben hun gezag direct door de erfprins laten uitoefenen¹⁴. Dit feodale stelsel hadden zij grotendeels van de Hyksos overgenomen (zie hierboven). Het verdeel en heers beleid van de Egyptenaren heeft rampzalige gevolgen voor de Kanaänitische stadstaten en hun erf-

prinsen tot gevolg gehad. Als gevolg van dit beleid waren Kanaänieten tegen het begin van de dertiende eeuw v.C. een van de meest kwetsbare, politiek ongeorganiseerde gemeenschappen van hun tijd¹⁵. Wanneer de binnen gekomen Israëlieten samengewerkt hadden en aan YHWH gehoorzaam geweest waren, dan zouden zij met gemak de Kanaänieten hebben kunnen verdrijven.

Van steun van de kant van Egypte was voor de Kanaänieten dan ook weinig sprake. De Amarna-brieven (1400-1350 v.C.)¹⁶ getuigen ervan dat de lokale Kanaänitische prinsen en vorsten, evenals de Egyptische officieren die in dat gebied gestationeerd waren, tevergeefs bij Egypte om hulp tegen de aanvallen en strooptochten van vijandige groepen aangeklopt hebben. Een zo'n groep werd gevormd door de *'apiru*. De naam voor deze groep lijkt opvallend veel op die van de Bijbelse *'ibrî*, 'Hebreeën', (zie hoofdstuk 1). In de correspondentie uit Amarna wordt herhaaldelijk naar groepen verwezen die ontwrichting en onrust hebben veroorzaakt in Kanaän met hun pogingen het lokale en het Egyptische gezag te onttakelen. Van de kant van Egypte kwam echter nimmer een reactie. Door het verzwakkende Egyptische bestuur zou Egypte geleidelijk aan zijn greep op Kanaän teloor hebben laten gaan. Amarna-brief no. 290 vermeldt ironisch genoeg, dat de stadstaten, in hun onderlinge conflicten, zelfs bij semi-nomadische stammen, zoals de *'apiru*, hulp zijn gaan zoeken¹⁷.

De *'apiru* en vergelijkbare groepen hebben het feodale stelsel uitgedaagd juist omdat dat stelsel gaandeweg was uitgehold en overbodig was geworden. Het lijkt er ook op, dat het systeem van stadstaten oorlogen heeft opgeroepen waarmee het op den duur zichzelf te gronde heeft gericht. Deze gang van zaken heeft het de Israëlitische stammen gemakkelijker gemaakt om vaste voet aan de grond te krijgen in Kanaän. Dit maakte het ook waarschijnlijk dat de Israëlieten zich na hun binnenkomst in Kanaän met de *'apiru* (of Hebreeën?) hebben geïdentificeerd en de *'apiru* en vergelijkbare groepen konden ook aansluiting vinden bij de Israëlieten¹⁸.

Het gevolg van het feodale stelsel was dat de Kanaänieten zo gewend waren geraakt aan een buitenlandse overheerser, die alle belangrijke besluiten nam, dat het voor hen niet vreemd was dat ander groepen, bijvoorbeeld de Filistijnen en de Israëlieten, de teugels van de macht in Kanaän begonnen over te nemen¹⁹.

Als opvolger van Amenhotep III, heeft Amenhotep IV (1377-1358 v.C.) meer aandacht aan binnenlandse hervormingen in Egypte zelf gegeven dan aan het Egyptische buitenlandse beleid²⁰. Daarbij lag onder zijn regering de nadruk op de verering van de god Aton. Deze god was een god van vrede en gekant tegen oorlogsvoering. Swart en Zietsman²¹ zijn er van overtuigd, dat het geloof in Aton mede een rol heeft gespeeld bij de geleidelijke achteruitgang van de macht van Egypte. De toegenomen weerloosheid tegenover de Hetieten en de Israëlieten in de veertiende eeuw kan daardoor verklaard worden. Het pacifisme van de

Egyptenaren is inderdaad tot voordeel van de Israëlitische stammen geweest. Daarnaast hebben ook andere factoren bijgedragen aan de teloorgang van Egypte zoals de topzware bureaucratie en de herhaalde aanvallen door andere machten.

Amenhotep IV is door Toetanchamon opgevolgd (1358 v.C.). Deze farao is kort na zijn troonsbestijging vermoord²². De farao's van de Negentiende Dynastie, Seti I (1308-1290), Ramses II (1290-1223 v.C.) en Merneptcha (1234-1225 v.C.) hebben geprobeerd om de Egyptische macht over Syrië-Palestina te herstellen. Zij zijn er echter niet in geslaagd om eenzelfde machtspositie als voorheen op te bouwen²³. Uit de oudtestamentische gegevens en op grond van de opgravingen bij *Tell el-maskhuta* (bij de Rode Zee), heeft Noth²⁴ de conclusie getrokken dat de Israëlitische stammen uit Egypte naar alle waarschijnlijkheid tijdens de regering van Ramses II heeft plaatsgevonden, in de dertiende eeuw derhalve (volgens het Bijbelse verslag in Ex 1-13 en de Papyrus Anastasi)²⁵.

Het grote belang van de Negentiende Dynastie in Egypte voor het boek Richteren is verder daarin gelegen, dat al snel na de overwinningen van farao Merneptcha (1234-1225 v.C.) een aantal zaken soms feitelijk – en soms met enige overdrijving – is opgetekend (omtrent 1220 v.C.)²⁶. Hij heeft zijn oorlogsdaden op de zogeheten Merneptcha-stele voor het nageslacht bewaard. Op die stele is de oudste verwijzing naar 'Israël' in een buiten-Bijbelse bron te vinden. De waarde van deze stele kan moeilijk overschat worden²⁷.

Uit de Merneptcha-stele wordt vaak afgeleid, dat sommige van de Israëlitische stammen (of delen van stammen) reeds tegen het einde van de dertiende eeuw als een 'groep' in Kanaän aanwezig waren²⁸. Waar zij vandaan gekomen waren en of hun komst in Kanaän voor of na de uittocht uit Egypte geplaatst moet worden, is onzeker. Ook is het onduidelijk of er wel een verband met de 'Exodustraditie' te leggen is. In de Merneptcha-stele wordt onder andere in triomfantelijke bewoordingen verklaard dat Israël verwoest is, maar de loop van de verdere geschiedenis heeft aangetoond dat het Egyptische optimisme overdreven en ongerechtvaardigd was. De vermelding is te zien als pure propaganda²⁹.

Rond 1200 v.C. is er een definitief einde gekomen aan de macht van de farao's in Kanaän. Het verslag van de Egyptenaar Wen-Amun (1076 v.C.), die een scheepsreis (langs de kust van Kanaän) naar Fenicië heeft ondernomen, toont duidelijk de teloorgang van de Egyptische macht in 'Syrië-Palestina', juist in de periode tussen 1150 en 1000 v.C.³⁰.

Een verdere oorzaak voor de achteruitgang van de Egyptische invloed in Kanaän kan mogelijk aan de confrontatie met de Hetieten, de Libiërs en de Zeevolken toegeschreven worden. Hun aanwezigheid in het land heeft weer directe gevolgen gehad voor de inwoners van Syrië-Palestina.

(3) Naast de Hetieten die deel uitmaken van de inheemse bevolking van Kanaän gedurende de periode van de richters, bestond ook een *Hetitisch Rijk*, dat gevestigd was in Anatolië (het huidige Turkijë). Dit rijk is tussen de veertiende en de dertiende eeuw v.C. ten val gekomen³¹. Destijds hebben de Hetieten zich echter met de niet-Semitisch sprekende inwoners van Syrië en Palestina geassimileerd³². In de Amarna-brieven komt naar voren dat er ook correspondentie tussen het Egyptische koningshuis en het Hetitische koningshuis heeft bestaan. Een groot aantal teksten in diezelfde taal is in Boghazköy (in het huidige Turkije) gevonden en als Hetitisch geïdentificeerd³³. De Kanaänitische stadstaten zijn dus gaandeweg binnen een ernstig verzwakte Egyptische invloedssfeer terecht gekomen.

De Hetieten bleken echter niet onoverwinnelijk te zijn. Op de drempel van de periode van de richters (omtrent 1200 v.C.) zijn zij door de Assyriërs overrompeld³⁴ en was hun aanvankelijk goed bewaakte geheim rondom de winning van ijzer reeds aan de meeste volkeren bekend³⁵. Vermoedelijk tijdens het bewind van de Hetitische koning Suppiluliuma (1380-1340 v.C.) is de technologie ontwikkeld waarmee ijzer op een winstgevende wijze gesmolten kon worden. De bakermat van deze ijzerebereiding heeft in de Hetitische provincie Kizzuwatna gelegen³⁶. Kapelrud is van mening dat door deze techniek van ijzerebereiding de Filistijnen in de periode van de richters een voorsprong op het gebied van wapening op de Israëlitische stammen hebben verkregen. Op het moment dat de Israëlitische stammen zelf deze techniek onder de knie kregen, verdween die voorsprong. De visie van Kapelrud wordt overigens door een aantal geleerden in twijfel getrokken³⁷. Het maken van strijdwapens uit brons en hout hebben de Kanaänieten dus van de Hyksos overgenomen, maar in de periode van de richters konden de Kanaänieten hun strijdwapens reeds van ijzer maken, dankzij de Hetieten.

De Hetieten hebben vermoedelijk een grote invloed op het sociaal-culturele leven van de Israëlitische stammen uitgeoefend:

(i) Het beschikbaar komen van ijzer in Kanaän heeft grote *economische gevolgen* gehad. Ijzer heeft aan de Hetieten en later (in de periode van de richters) aan andere volkeren zoals de Filistijnen en Kanaänieten, niet alleen een militaire voorsprong gegeven, maar ijzer is ook een handelsartikel geworden. 1 Samuël 13:20-21 bericht dat de Israëlieten naar de Filistijnen moesten gaan om hun landbouwwerktuigen te laten slijpen.

De invoering van ijzer heeft de opbloei van de metaalindustrie tot gevolg gehad. Zowel Dothan als Weippert³⁸ bevestigen het bestaan van dit soort industrie gedurende de Laat Bronstijd en vermoeden dat de ijzerebewerking is doorgegaan tot in die IJzertijd. Restanten van industriële werkzaamheden bij Bet-shean

(waarschijnlijk Kanaänitisch) en Israëlitische IJzertijd I vestingen zoals *Tell Hareskim* en *Khirbet Raddana* bevestigen dit vermoeden.

(ii) Sommige geleerden leggen een verband tussen de staatsverdragen van de Hetieten de *verbondsluiting van YHWH* met de Israëlitische stammen³⁹. De gevonden overeenkomsten zijn mogelijk te verklaren uit het feit dat in die periode dit type verdragen werd gesloten.

Fensham⁴⁰ bijvoorbeeld vergelijkt Exodus 23:22, ‘...ik [zal] de vijand van jouw vijanden en de tegenstander van jouw tegenstanders zijn ...’ met de toezegging die Niqmadu van Ugarit aan Suppiluliumu (1380-1340 v.C.) geeft: ‘tegen de vijand van mijn heer zal ik vijandig zijn, met de vriend van mijn heer zal ik vriendschappelijk omgaan’; of met de verzekering van Muwatallis, die hier ‘de zon’ genoemd wordt, aan zijn onderdaan Alaksandus (Alexander): ‘Degene die jouw vijand is, zal ook de vijand van de zon zijn. Degene die de vijand van de zon is, moet ook jouw vijand zijn’⁴¹.

(iii) De politieke heerser in een bepaalde periode heeft ook invloed op de *godsdienselijke voorstellingen* van zijn onderdanen gehad. De belangrijkste god van de Hetieten, de *Weergod of Stormgod* (Tarku of Taru) wordt gewoonlijk als staande op een stier afgebeeld. Mogelijk hadden de Israëlieten iets vergelijkbaars voor met het gouden kalf, namelijk een troon voor YHWH⁴². Deze parallel wijst slechts op de mogelijke functionele overeenkomsten en niet op de herkomst van het gouden kalf.

(iv) De Hetieten hadden de gewoonte om varkens en honden en soms zelfs mensen te *offeren*⁴³.

(v) De *Hetitische wetgeving* is casuïstisch van aard, zoals ook bij Hammurabi en in Exodus 21-23. De regelgeving is weergegeven in een ‘als ... dan...’ constructie. De teksten uit Exodus stammen overigens uit een veel later tijdvak. De Hetieten hebben nooit de *lex talionis* (vergeldingsrecht: een oog voor een oog ...) toegepast. Hun rechtsgevoel was gebaseerd op een systeem van compensatie⁴⁴. Hamlin⁴⁵ wijst op de mogelijkheid dat de Israëlitische stammen onder invloed van de Hetitische Rechtscode en de Kanaänitische wetgeving geleidelijk van de gedachte van persoonlijke wraak (vgl. Gideon, Richt. 6 en Simson, Richt. 14-16) zijn afgestapt en compensatie als een alternatieve strafmethode zijn gaan gebruiken⁴⁶.

Na de veldslag tegen de Hetieten was Egypte’s probleem nog lang niet over. Gedurende de regeringen van Mernephta (1234-1225 v.C.)⁴⁷ en Ramses III (1197-1165 v.C.) moesten invallen van Libiërs uit het westen worden afgeslagen. Volgens de Mernephta-stele⁴⁸ zijn de Egyptenaren er wel in geslaagd om de Libiërs en hun bondgenoten te verslaan, maar heeft de Egyptische heerschappij

wel averij opgelopen. De schade is uiteraard niet op de stele aangegeven. De verdere verzwakking van de Egyptische macht door de Libiërs heeft er toe bijgedragen dat Egypte de greep op onder andere Kanaän langzaam kwijt raakte en dat de vestiging van de Israëlieten en ander landzoekers in Syrië-Palestina werd vergemakkelijkt.

De *Zeevolken* waren afkomstig uit de omgeving van de Egeïsche Zee, Cyprus en de kust van Klein-Azië⁴⁹. Mogelijk hebben zij eerst op Kreta (Kaftor) voet aan wal gezet (zie Amos 9:7) voordat zij over land (vrouwen en kinderen per ossenwagen) en overzee (met oorlogsschepen) de kustgebieden van Klein-Azië, Syrië en Egypte (1184-1153 v.C.) zijn binnengedrongen. Ramses III (1197-1165 v.C.)⁵⁰ heeft de Zeevolken weer uit Egypte verdreven (Papyrus Harris I)⁵¹. Hij heeft deze gebeurtenis op de muren van de tempel in Medinet Habu (in Thebe) laten optekenen⁵². De Zeevolken zijn er niet in geslaagd om Egypte te veroveren. Daarom hebben zij zich in de kuststrook van Kanaän gevestigd, vanwaaruit zij Egypte grote schade hebben berokkend. Zij waren vermoedelijk ook verantwoordelijk voor de val van het Hetitische Rijk in 1190 v.C. en mogelijk ook voor de verwoesting van Ugarit. Uit dezelfde bronnen wordt duidelijk dat de Zeevolken landzoekers waren die niet terug konden keren naar hun gebied van herkomst. De reden daarvoor is niet bekend, maar aangenomen kan worden dat de Zeevolken door verovering van de Balkan door de Illyriërs en de Doriërs op drift zijn geraakt.

De inscripties uit Medinet Habu noemen zeven verschillende Zeevolken. Twee daarvan namelijk de Filistijnen en de Tjikal of Tjeker wordt toegestaan om zich aan de Palestijnse kust te vestigen – de Filistijnen in het zuiden en de Tjeker ten noorden vanaf Jaffa tot aan de Karmel. De naam van een van de zeevolken is bewaard gebleven als aanduiding voor het land, Filistijnen = Palestina. Op de achtergrond staat een Egyptisch woord *prst*⁵³, of *plst*⁵⁴ dat Pelesiet of Filistijn betekent. De Filistijnen hebben zich met name ten zuiden van Joppe (Jaffa) gevestigd. In dat gebied hebben zij vijf goed georganiseerde en versterkte steden, namelijk Askelon, Gaza, Asdod, Ekron en Gad gevestigd.

Volgens het reisverslag van Wen-Amun hadden de Tjeker of Tjikal zich met name in de omgeving van Dor gevestigd⁵⁵. Koning Sisera (Richt. 4:5) draagt een Illyrische naam en vermoedelijk uit Dor afkomstig⁵⁶. Verder is van belang, dat uit het reisverslag van Wen-Amun blijkt dat een Kanaänitische havenstad rond 1000 v.C. in handen van de Tjeker was. De Tjeker worden in de Bijbel niet genoemd, maar waarschijnlijk zijn later alle groepen van de Zeevolken die zich in Kanaän gevestigd hadden onder de gezamenlijke noemer van ‘Filistijnen’ gebracht.

De Israëlitische stammen konden niet anders dan toekijken hoe de Filistijnen de meest vruchtbare delen van Kanaän opeisten en tevens het beheer over de toe-

gang tot de zee en de handelsroutes over zee verkregen hebben⁵⁷. De Israëlitische stammen moesten zich tevreden stellen met een vestiging in de hooglanden. Volgens de Bijbelse tradities heeft de Filistijnse drang tot verovering van het binnenland hen in bloedige en intense conflicten met de Israëlitische richters Samgar (Richt. 3), Debora en Barak (Richt. 4), Jefta (Richt. 11) en Simson (Richt. 13-16) gebracht.

Een gevolg van de komst van de Zeevolken was onder meer dat ook andere volkeren gebruik hebben kunnen maken van de verzwakte positie van Egypte in Kanaän. De stichting van onafhankelijke koninkrijken zoals die van Ammon, Edom en Moab moet in dit licht worden gezien. De vestiging van de Filistijnen in Kanaän heeft grote historische gevolgen voor de geschiedenis van Israël gehad, waarvan het boek Richteren blijk geeft.

Anders dan de Hyksos, de Egyptenaren, de Hetieten en de Zeevolken, die een grote invloed op de politieke geschiedenis van Kanaän hebben gehad, waren de Assyriërs ten noordoosten van Kanaän in deze fase van de geschiedenis sterk door nomadische Arameeërs verzwakt.

De *verzwakking van de Assyriërs* door nomadische stammen zoals de Achlamu en de Arameeërs heeft tot gevolg gehad dat de Assyriërs verder geen noemenswaardige rol in de toenmalige internationale politieke situatie hebben kunnen spelen. Zij waren geen factor van belang meer in Syrië-Palestina in de periode van de vestiging van de Israëlitische stammen⁵⁸. Tijdens het bewind van Tiglat-Pileser I (1115-1077 v.C.) vond een kortstondige opleving van de Assyrische macht plaats. Volgens Fensham en Pienaar⁵⁹ is er echter geen bewijs dat deze Assyrische koning invloed in Kanaän heeft kunnen hebben.

Samenvattend kan gezegd worden dat door de instabiele internationale politieke situatie de bevolkingsgroepen in Kanaän geheel en al aan zichzelf waren overgeleverd en dat zij zonder enige inmenging van buiten hun bestaan moesten opbouwen. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat de nieuwe vijanden van de Israëlitische stammen, namelijk de Kanaänieten, de agressieve Filistijnen en andere opportunistische 'buren', op felle wijze zouden bijdragen aan de toestand van anarchie in het 'Belofde Land'.

Vestiging in het land

Voordat de binnenlandse politieke situatie onder de loep zal worden genomen, zal eerst een kort overzicht worden gegeven over de verschillende opvattingen met betrekking tot de vestiging van de Israëlitische stammen in Kanaän. Onder historici zijn er namelijk tegenwoordig sterk uiteenlopende standpunten over de wijze waarop en de tijd waarin de 'intocht' of de *vestiging* (afhankelijk van het

gekozen model) heeft plaatsgevonden. De ene benadering of het gekozen model sluit echter geenszins de andere benaderingen geheel uit. De meer complexe reconstructies combineren veelal elementen van meer dan één benadering. In verband met de beperkte ruimte kunnen niet alle verschillende standpunten worden besproken.

Samenvattend kan worden gezegd dat de uiteenlopende standpunten juist ontstaan zijn als gevolg van het feit dat er zo'n groot verschil is tussen de weergave van de 'intocht' in het boek Jozua, die in het boek Richteren en het beeld dat de archeologie oproept. Met name als gevolg van de archeologische bevindingen zijn de modellen van een *gewelddadige inname* tot en met die van een *vreedzame, interne overgang* of *symbiose* ontwikkeld. De archeologische vondsten laten geen wezenlijk verschil zien in de materiële cultuur van de Kanaänieten en die van de stammen van Israël (met name niet in het heuvelland). Het model of onderdelen van modellen die door een onderzoeker met betrekking tot de intocht aanvaard wordt, heeft uiteraard directe implicaties voor het begrijpen van het boek Richteren. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag hoe het archeologische materiaal geïnterpreteerd zou moeten worden, maar ook welk vestigingsmodel of delen daarvan als model voor de samenleving in de tijd van de richters het meest waarschijnlijk is.

Het ziet er naar uit, dat voorstellen die de oorsprong van Israël in het land zelf zoeken, zoals ook verondersteld door de Bijbelse tradities over de voorvaders, de meest logische zijn. Deze modellen gaan er uitdrukkelijk van uit, dat alle Israëlitische 'voorvaders' of 'aartsvaders' zich reeds voor de uittocht in het land Kanaän hebben gevestigd. De suggestie van Lemche⁶⁰ (zie ook Mendenhall)⁶¹ dat de *Hebreeën* uit de Bijbel (zo ook in Egyptische berichten genoemd), in het licht van de Mernephta-stele, de inscriptie uit Bet-shean en de Amarna-brieven, naar alle waarschijnlijkheid met de '*apiru*' geïdentificeerd kunnen worden, sluit bij deze gedachte aan en is een uiterst belangrijk vertrekpunt (vgl. Mendenhall)⁶². De mogelijkheid bestaat dat, als gevolg van deze identificatie, er wel een *element van opstand* (tegen de stadstaten) onder deze Israëlitische groepen aanwezig kan zijn geweest, maar dan niet zo allesomvattend als door Gottwald gesuggereerd wordt⁶³.

De mogelijkheid van een politieke-, maar ook economische- en godsdienstige symbiose⁶⁴ tussen de Israëlitische stammen, de Kanaänitische stadstaten en andere groepen is een gedachte waarop voortgebouwd kan worden. Die gedachte heeft uiterst belangrijke implicaties voor het tijdperk van de richters (vgl. Richt. 1).

Het is onwaarschijnlijk dat het gehele 'volk Israël' van buiten het land naar Kanaän gekomen is, maar de mogelijkheid dat een bepaalde groep (bijvoorbeeld de Jozefstammen), later bepaalde gebieden *met geweld* heeft ingenomen, zoals

Alt⁶⁵ en Deist⁶⁶ veronderstellen, en dat de herinneringen van deze stammen met-tertijd de traditie van het gehele volk is geworden, is geenszins vergezocht. De traditie van een gewelddadige inname en het getuigenis van verwoestingslagen bij ten minste drie steden (Hasor, Lachis en Bet-el) uit de IJzertijd I, heeft zich uiteindelijk te sterk in de herinnering van de verschillende Bijbelschrijvers gesteld (dwars door het Oude Testament heen) om zomaar te negeren.

De binnenlandse politieke situatie

De buitenlandse en de binnenlandse politiek bepalen samen in welke vrijheid een gemeenschap zich kan ontplooiën. Een autocratische regeringsvorm laat weinig initiatief aan de onderdanen, terwijl een *laissez-faire* (laat-maar-varen) beleid de uitwerking kon hebben dat een lappendeken aan politieke structuren en organisaties in een bepaald gebied kon ontstaan. De laatstgenoemde politieke lijn was aanwezig in de periode van de richters, toen de Israëlitische gemeenschappen ontstonden. Zoals hierboven is beschreven was er in die periode vrijwel geen inmenging door de grote mogendheden in de binnenlandse affaires in Kanaän.

Het doel van de organisatie van een gemeenschap is onder meer om controle over de individuele leden uit te kunnen oefenen om al doende een behoorlijk functioneren van de gemeenschap te verzekeren en om grenzen te stellen waarbinnen de onderdanen kunnen optreden⁶⁷. Het vroege Israël heeft zich geleidelijk aan ontwikkeld van een stammenverband tot een staat (in de elfde eeuw v.C., in de tijd van Saul en David) en is daarmee door uiteenlopende fasen en vormen van binnenlandse politieke – maar ook sociale – vormen van organisatie getrokken.

De zoektocht naar culturele en politieke analogieën voor die organisatiestructuren van de Israëlitische stammen heeft zich in verschillende richtingen bewogen. Eén model maakt gebruik van de analogie met de *pastorale nomadische staten* die in de teksten uit Mari worden genoemd⁶⁸. Andere voorstellen kijken naar associaties met bijvoorbeeld een federatie van twaalf stammen die op het fenomeen van de Griekse *amfiktionie* (of heilige stammenalliantie) is gebaseerd (bijv. Apollo van Delphi)⁶⁹, of van de samenwerkingsverbanden bij *pre-Islamitische Arabische stammen*⁷⁰, of *Afrikaanse stelsels van stammen* die bekend staan als ‘*gesegmentariseerde gemeenschappen*’⁷¹.

Een ander model leunt weer stevig op de beschrijving van Kanaän in de Amarna-brieven in de veertiende eeuw als een verzameling van kleine stadstaten onder de opperheerschappij van Egypte. Waar het op neer zou zijn gekomen is het idee dat de inheemse stammen te midden van de teloorgang van de controle

door Egypte zich hebben gehergroepeerd (*retribalisatie*), hetgeen een meer *egalitaire samenleving* tot gevolg zou hebben gehad. Volgens dit model ligt de oorsprong van Israël in een proces van samenvloeiing van groepen die nomadisch waren geworden maar zich opnieuw vestigden met elementen van de oorspronkelijke bevolking van Kanaän⁷². Scheffler⁷³ noemt daarbij de mogelijkheid van een ‘*primitieve*’ of ‘*traditionele*’ *democratie*. Volgens dit model is de bijeenkomst van stamgenoten (vgl. Joz. 24; I Sam. 9; Richt. 19:20) te zien als de meest gezaghebbende bestuurlijke organisatie binnen de gemeenschap.

De details van de verschillende modellen voor de aard van de gemeenschap van de Israëlitische stammen kunnen hier helaas niet besproken worden. Dearman⁷⁴ en anderen stellen voor en ik stem daarmee in, dat de modellen niet op zich moeten worden gezien maar slechts als hulpmiddel gebruikt moeten worden om patronen en verbanden in het oudtestamentische materiaal zichtbaar te maken en een poging te wagen deze verband en te begrijpen.

Tijdens de Late Bronstijd (1550-1200 v.C.) stond het land Kanaän bekend om een buitengewoon grote verscheidenheid aan bevolkingsgroepen. In het boek Richteren wordt verwezen naar de Kanaänieten, de Horiëten, de Hevieten, de Ferezieten, de Jebusieten, de Girgasieten, de Hethieten, de ‘*apiru*’ en de Shasu (vgl. Richt. 3:5). Het naast elkaar bestaan van al die verschillende groepen heeft geleid tot de complexiteit van de binnenlandse politieke situatie in de IJzertijd (*circa* 1200-1000 v.C., ongeveer dezelfde periode als beschreven in het boek Richteren, 1150-1200). Anders dan het boek Jozua (1-12), geeft het boek Richteren (vooral Richteren 1) mogelijk een meer accuraat beeld van de historische situatie in het Beloofde Land in de periode van de vestiging van de stammen van Israël. Zowel in Jozua als in Richteren zijn zeer oude tradities terug te vinden. Een aantal daarvan heeft wortels in de periode die zijn beschreven, al zijn zij door de lange overlevering bijgeslepen.

Vanuit een politiek standpunt bezien, zijn de gebeurtenissen echter niet zo voorspoedig verlopen als het boek Jozua wil doen geloven. Vanwege hun godsdienstige ongehoorzaamheid en hardnekkigheid moesten de Israëliëten zich aanpassen aan bijzonder moeilijke omstandigheden. De werkelijkheid van het ‘Beloofde Land’ was anders dan in hun dromen⁷⁵.

YHWH, de HERE van het verbond

Een van die tradities die zich stevig in de herinnering van de Israëlitische stammen heeft genesteld en die ook als zodanig in het boek Richteren voorkomt, was de ontmoeting en de verbondssluiting met YHWH zowel bij de berg Sinaï (Exod. 19; 24:1, 9-11; 24:15b–18a; 33; 34) als ook het ‘eeuwige verbond’ met de aartsvaders

Abram, Izaäk en Jakob⁷⁶ (vgl. Gen 12:1-2; 15; 17; 26; 28; zie ook Lucas 1:55; Galaten 3:5-9). In dit verbond heeft YHWH beloofd om voor hen een God te zijn die voor hen zou zorgen en hen liefhebben. Zij dienden dan zijn volk te zijn dat hem boven alles moest liefhebben en dienen (vgl. Joz. 1). Ook had hij hun een bijzonder land beloofd waarheen hij hen zou leiden. Freedman⁷⁷ vindt de argumenten voor zijn reconstructie van de voorgeschiedenis van het vroege Israël en hun beleving van God (El) vooral in een vijftal zeer oude poëtische passages in de Bijbel: Genesis 49 – de zegenwensen van Jakob; Exodus 15 – het lied van de zee; Numeri 23-24 – de orakels van Balaäm; Deuteronomium 33 – de zegenwensen van Mozes – en Richteren 5 – het lied van Debora. Hij vindt deze gedeeltes het meest bruikbaar voor de bestudering van Israëls godsdienstige leven in de periode van de richters. Hij vindt een duidelijk en herkenbaar chronologisch patroon wanneer het gaat om de namen waarmee de godheid werd beschreven.

Albertz⁷⁸ heeft erop gewezen dat de verschillende verwijzingen naar het gebeuren bij de Sinaï (de verschijningen van God, Exod. 19 ev; 24:1, 9-11; 24:15b–18a; 33; 34) telkens de majesteit van YHWH op overeenkomstige wijze beschrijft. Daarmee zou een nieuwe dimensie in de verhouding van de proto-Israëlieten met de God die hen uit Egypte geleid had, kunnen zijn ontstaan, namelijk dat zij YHWH als werkzaam in het historische proces *ervaren* hebben. Anders dan bij andere godsdiensten uit het oude Nabije Oosten, waar de nadruk meer op de ontmoeting in de cultus ligt dan op het historische vlak, behoudt de Israëlitische godsdienst beide elementen: cultus en geschiedenis. De relatie van de Israëlieten met YHWH was echter niet op de verschijning bij de Sinaï gebaseerd, maar op de Exodus⁷⁹!

Volgens Jozua 24 hebbende Israëlitische stammen reeds in het tijdperk van de richters een soort verbondshernieuwingsfeest gevierd. Hoewel Jozua het verbond met de Israëlitische stammen gesloten heeft (24:25), bevat dit verbond alle elementen van het verbond van God met Mozes (Exod. 19 ev). Bij de verbondshernieuwing werd bevestigd dat YHWH hun God is en dat zij zijn volk zijn. Daarbij zijnde verbondsbepalingen (vgl. Exod. 20:22-23:33) opnieuw onder woorden gebracht. Later hebben de Israëlitische stammen de ontmoeting met YHWH bij de Sinaï met het *Feest van de eerstelingen van de tarweoogst* verbonden. Dit eendaagse festival staat ook bekend als het *feest der weken*, *ḥag haššabû'ôt* (Deut. 16:9-12). Wat de reden achter het maken van deze verbinding is geweest, is onzeker vooral omdat er zo weinig over dit feest bekend is. Sommige geleerden dateren de verbondssluiting echter zeer laat⁸⁰.

De God van Israël, YHWH, aangeduid met YHWH (HERE, met hoofletters) in dit commentaar vanwege zijn *Verbondснаam* (vgl. 2:15, 20; Jos 1), werd hoofdzakelijk gezien als een God van oorlog⁸¹ (Exod. 15:3; Jes. 42:13), de God van de legerscharen van Israël (I Sam. 17:45). Hoewel God in wezen boven de mense-

lijke seksualiteit verheven was, was het beperkte beeld van God in werkelijkheid sterk aan de mannelijke wereld gekoppeld⁸². Gerstenberger heeft sterk benadrukt dat aangezien er geen vrouwelijk ‘tegenwicht’ voor het beeld van God was in het Oude Testament, de verbinding van het godsbeeld met de mannelijke levenssfeer in toenemende mate geleid heeft tot discriminatie van vrouwen⁸³. Deze interpretatie heeft een effect gehad op de sociale en seksuele status van vrouwen in de gemeenschap, maar ook op de rol die vrouwen in de kerk en politiek gespeeld hebben. Aangezien God als mannelijk werd gezien, konden alleen mannen, tot op de dag van vandaag, als paus of priester de vertegenwoordiger van God op aarde zijn (zoals in de Rooms Katholieke en de Grieks Orthodoxe Kerk).

In het boek Richteren komt YHWH en zijn verbondsrelatie met de proto-Israëlieten (zie: *Het begrip ‘Israël’* hieronder) telkens ter sprake (vgl. bijv. Richt. 2:14-15, 20; 3:4; 5:2-5, 13; 6:8-10, 27; 8:23, 33; 20:26-27). Ongelukkigerwijze zijn de Israëlieten spoedig de reddende daden van YHWH (in Egypte en in de woestijn) en wat hij met hen overeengekomen was, vergeten en zijn zij andere goden gaan dienen. Het land van belofte waarin YHWH zijn ‘uitverkoren volk’ wilde laten rusten en zegenen is al snel een tranendal geworden (vgl. 2:1-5) vanwege de ongehoorzaamheid en de zonde van het volk. Desondanks bleef YHWH trouw aan zijn verbondsbeloftes.

Het begrip ‘Israël’

Het vroege Israël (d.w.z. de proto-Israëlieten) was een samenklontering van stammen of clans dat in Kanaän als een politieke entiteit is ontstaan na de verzwakking van de traditionele machten van de Late Bronstijd⁸⁴. De Israëlieten zijn pas een politieke eenheid geworden bij de vestiging van de monarchie in de tijd van Saul (ongeveer 1000 v.C.). Het begrip ‘Israël’ verwijst in dit commentaar naar een ‘sociaal-politieke eenheid’, ‘een etnische aanduiding voor een gemeenschap’ die zich in het heuvelland gevestigd had, en niet naar een geografisch gebied, een duidelijk gedefinieerde eenheid of een ‘volk’⁸⁵.

Uit de buiten-Bijbelse bronnen zoals de Merneptah-stele⁸⁶ (ca. 1207 v.C.), de Egyptische inscriptie die in Bet-shean gevonden is, en de Amarna-brieven⁸⁷ blijkt duidelijk dat het begrip ‘Israël’ naar een entiteit in het heuvelland van Kanaän verwijst en wel in de talen uit Laat Brons II B⁸⁸.

De term *proto-Israëlieten* zal meestal gebruikt worden om naar dit tijdperk voor de vorming van een staat te verwijzen, dat wil zeggen naar die groep mensen waarvan de afstammelingen later (gedurende de tijd van de koningen van Israël en Juda)⁸⁹ Israëlieten zijn geworden.

Dearman komt tot de conclusie dat ‘de Bijbelse teksten en de materiële cultuur geen bewijzen leveren voor een gouden tijdperk tijdens het welk Israël zijn geloof in culturele isolatie kon beoefenen en Israël vrij was van de invloed van concurrerende wereldbeelden, of immuun was voor de mogelijkheid van interne corruptie’⁹⁰.

De aanduiding ‘periode van de richters’

De ‘periode van de richters’ verwijst naar een historisch tijdperk in de geschiedenis van de proto-Israëlieten zoals die in het boek Richteren wordt aangeduid. Dit betekent echter niet noodzakelijk dat de richters gedurende die tijd aaneengesloten de leiding over het volk op zich hebben genomen.

Heilige oorlogen

Geweld en *godsdiens*t waren ineengevlochten in het oude Nabije Oosten. Oorlog werd in die wereld als een heilige onderneming beschouwd. Tijdens een oorlog stond de eer van de desbetreffende godheid op het spel. In dat opzicht was elke oorlog een ‘heilige’ oorlog (zie meer hieronder), maar niet elke oorlog als zodanig was een godsdienstige oorlog⁹¹.

In de verhalen van het boek Jozua waren de heilige oorlogen deel van het proces om de beloftes van YHWH (de HERE van het verbond) ten uitvoer te brengen (Joz. 3:10). Hij was bekend als de *God van de Oorlog* die opdracht had gegeven de onderdrukkers en de afgodendienaren uit het land Kanaän te verdrijven. Hij zou aan de Israëlitische stammen (proto-Israëlieten) *het land geven* dat hij reeds aan hun voorouders met een eed beloofd had. Hij zelf zou voor hen de oorlog voeren en op die manier de *overwinning geven* (Joz. 1:6; vgl. Ps. 20:6-7, 44:3, 6-7, 60:11-12, Jes. 30:15-16, 31:1, 3). Hij heeft telkens op een onconventionele wijze het menselijkerwijs onmogelijke mogelijk gemaakt. Ook zijn aanwezigheid was gewaarborgd zodat zij niet bang hoefden te zijn (Joz. 1:5-9), zolang zij maar nauwgezet zouden handelen volgens alles wat in zijn (liefdes)-overeenkomst was bepaald (Joz. 1:7-8).

De voorstelling van YHWH als een god die oorlog voert en door zijn mensen strijdt, is geworteld in de Kanaänitische godsdienstige literatuur waar de goden Baäl en El als ‘goddelijke strijders’ worden voorgesteld die de godenschaar als een legermacht in een strijd tegen de machten van de chaos leiden⁹². Volgens Gottwald is het grote verschil dat in de ‘Israëlitische toepassing van de voorstelling van de goddelijke-strijder YHWH minder tegen de kosmische chaos strijdt

en meer tegen de onderdrukkende historische machten zoals Egypte en de Kanaänitische stadstaten⁹³.

De voorstelling van een ‘God van Oorlog’ legitimeert bijgevolg het geweld dat onder het leiderschap van Jozua gepleegd is. Dit heeft de proto-Israëlieten (zie: *Het begrip ‘Israël’* hierboven) gemotiveerd om de macht te verwerven en om in de naam van God de vijand te doden⁹⁴. Volgens het Bijbelse verhaal heeft Jozua YHWH herhaaldelijk horen zeggen: ‘Maak dood en verwoest!’ Het doel daarbij was om de vijandelijke machten van de Kanaänieten en hun afgoden ‘voor het gezicht van YHWH’ te verdrijven. Uiteindelijk zijn de oorlogen gestreden, maar de Kanaänieten zijn niet verdreven en de invloed van hun godsdienst is nooit uitgewist geraakt⁹⁵.

Het Oude Testament verwijst met enige regelmaat naar *heilige oorlogen* (vgl. Richt. 5:2). In het vroege Israël hadden de stamhoofden de beslissende stem in het bestuur van de stammen. Het lijkt er op alsof deze leiders en soms ook de richters zelf de dreigende oorlogen als ‘oorlogen van YHWH’ hebben gezien en daarmee deze ‘heilig’ verklaard hebben⁹⁶. Ieder van de verhalen in het boek Richteren getuigt van intense onderdrukking door een naburig volk⁹⁷. De historische stof die verwerkt werd, wordt in verhaalvorm aangeboden. De herinnering aan sommige richters is specifiek op hun militaire activiteiten gebaseerd, vergelijk *Omiël* in Richteren 1:13 en 3:9-11, en *Ehud* in 3:12-30. Het lied van *Debora* in Richteren 5 vertelt eveneens over een dergelijke oorlog. Deze specifieke militaire actie van de leiders was meestal verdedigend, maar God heeft telkens op een onconventionele manier de overwinning bewerkstelligd door te doen wat voor mensen onmogelijk is.

Het is opvallend dat verscheidene *sterke vrouwen* in deze verhalen naar voren treden (vgl. *Thema's in het boek* hieronder). Zonder enig spoor van verontschuldiging laten de vertellers binnen een patriarchale context (tegen alle verwachting in en tegen de dominante cultuur-ideologie in) toe dat een vrouw de hoogste positie binnen het leiderschap in de politiek en de godsdienst kan uitoefenen. Debora was een richter, rechter en profetes en wordt zelfs met de titel: ‘moeder van Israël’ bekroond⁹⁸. Zij heeft als richter van de strijd tegen de Kanaänieten een heilige oorlog gemaakt en daarmee de strijd gelegitimeerd. Debora (en Barak) heeft met acht of tien stammen (Juda en Simeon niet inbegrepen; vgl. Richt. 5) gestreden tegen een coalitie van Kanaänitische stadstaten die hen bedreigde en zwaar belaste.

Debora wordt niet getekend als een strijdster met wapens en hetzelfde geldt voor Barak. Deze ontwapende tekening hoort bij het literaire genre van de ‘heilige oorlog’, waarin oorlogen worden gewonnen zonder toedoen van mensen – het is immers YHWH die namens de Israëlieten optreedt⁹⁹ (Richt. 4:14-15; 5:18, 20-21). Dit optreden heeft gewoonlijk een bovennatuurlijk karakter.

De rol van *Jaël* dient ook gewaardeerd te worden binnen het raamwerk van Richteren 4 en 5. De verteller weerhoudt de lezer van een negatieve beoordeling van Jaël. Desondanks is het thema van *seks en geweld*, dood en verleiding bijzonder sterk aanwezig bijvoorbeeld in de compositie van Richteren 4 en 5 (vgl. vers 27)¹⁰⁰ maar ook elders in dit Bijbelboek.

Geleerden zoals Taylor hebben gewezen op mogelijke overeenkomsten tussen Jaël – de ‘moordeenaar’ van Sisera – en godinnen uit het oude Nabije Oosten godinnen zoals de Kanaänitische Astarte, of de Griekse godin Artemis en de dochter van de legendarische Agamemnon¹⁰¹. Niditch is er van overtuigd dat Jaël niet naar het model van deze godinnen is gevormd, maar zoals sommige van de andere personages, is zij heroïsch, een soldaat en een verleidster, aantrekkelijk en gevaarlijk, verzorgend en bloeddorstig! De associatie van seks met geweld heeft diepe wortels in de cultuurgeschiedenis!

YHWH heeft *Gideon* aangewezen als richter en hij heeft op een bovennatuurlijke wijze een overwinning met slechts 300 man bewerkstelligd. Gideon (Richt. 6) en de 300 mannen uit de Abiëzrieten (een familie van de Gileadieten), Manasse, Aser, Zebulon en Naftali hebben een einde gemaakt aan de strooptochten van de Midianieten, de Amalekieten en de ‘kinderen van het oosten’ (vgl. Richt. 6:33; 7:12, 16-22). *Jefta* heeft samen met de Gileadieten (Richt. 11) de Israëlieten tegen de aanvallen van de Ammonieten verdedigd (vgl. 12:4). Telkens heeft YHWH op een merkwaardige manier de overwinning op de vijand gegeven. Het gedrag van *Simson* als richter is in dit kader hoogst controversieel (Richt. 13-16). Het is echter de vraag of zijn activiteiten als ‘heilige oorlogen’ gezien kunnen worden. Uit de beschikbare teksten blijkt dat hij niet één keer samen met de Israëlitische stammen tegen de Filistijnen is opgetreden. Hij koos ervoor om op eigen houtje een soort guerrilla-oorlog tegen de Filistijnen te voeren. Zo steekt hij bijvoorbeeld onge oogst graan, hooi, wijngaarden en olijfbomen in brand, valt de Filistijnen met geweld aan en slaat hen dood. Hij doet dit meer uit persoonlijke wraak omdat zijn schoonvader de voor hem bestemde bruid aan een page geschonken had, dan dat hij de belangen van de Israëlieten op het oog had (Richt. 15:8). Wanneer het niet zijn eigen volksgenoten waren die hem aan de vijand hadden uitgeleverd, dan was het bij een andere gelegenheid Delila, de vrouw uit de Sorek-vallei op wie hij verliefd was geraakt.

Andere richters van wie de militaire rol in de periode na de vestiging in het ‘Be-loofde Land’ minder prominent was, worden de ‘kleine richter’ genoemd. We weten van Samgar, bijvoorbeeld, dat hij 600 Filistijnen met een prikstok voor ossen heeft doodgeslagen. Elke richter heeft slechts eenmaal een militaire expeditie met heel het volk Israël geleid en heeft daarna weer zijn/haar gewone positie in de samenleving ingenomen. De vraag komt daarbij naar voren waarom de geschiedenis van sommigen uitvoerig verteld wordt en anderen slechts zijde-

lings worden genoemd. Pasten zij minder in het verkondigingsschema van de verteller (zie hieronder: *Thema's in het boek*) en worden zij slechts aangeduid om een historische context te scheppen?

Burgeroorlogen

Behalve de zogeheten heilige oorlog en die tegen vijanden van buiten werden gevoerd, waren er ook *burgeroorlogen* tussen de verschillende stammen en sibbes onderling. Het is verbazend dat mensen die zoveel jaren lang gezwoegd en gezweet hebben om het 'land van belofte' te kunnen bewonen nog kracht konden vinden om tegen elkaar te strijden en hun eigen volksgenoten zo slecht te behandelen. Daarbij staan helaas *macht en geweld* centraal! Dikwijls was een bepaalde groep (met name de Efraïmieten) vernederd of beledigd door een andere groep en dan werd er een bijzondere diplomatie gevraagd om de onderlinge verhoudingen te herstellen. Als die pogingen echter mislukten, was het gevolg dikwijls geweld in de vorm van een militair optreden (vgl. Richt. 8:1-3; 12:1-3 en 20).

De *zoektocht naar land* en de excessen bij het verwerven van grond (uiteraard met hevige emotionele ondertonen) is het hoofthema van Richteren 18. Het is ironisch dat het laatste uiterst tragische verhaal in het boek Richteren (19-21) zich afspeelt in een tijd van economische opbloei (Richt. 19:4, 6, 22, 19; 21:19-20). De stam van Benjamin en de inwoners van Jabes in Gilead werden bijna uitgeroeid door de rest van de stammen van Israël, waarbij de Israëlitische stammen ervan overtuigd waren dat zij dit deden in de Naam van YHWH (vgl. 20:18, 21).

Elke gemeenschap neemt als regel een besluit over bepaalde morele en sociale grenzen waarbinnen de leden van die gemeenschap dienen te functioneren, want anders loopt de groep het gevaar om emoties van vijandigheid en zelfs geweld te ontlokken. Omdat drie van zulke grenzen, namelijk *macht, seksuele status* en *godsdienst* tijdens de periode van de richters telkens geschonden werden, wordt in dit commentaar een poging gedaan om twee formele instellingen uit de toenmalige Mediterrane Bijbelse wereld te analyseren, te weten *politiek* en *familie (kinship)*. Een godsdienstig systeem dat zijn neerslag gevonden heeft in de familieverwantschappen, is bezorgd over de morele orde die door de elite gecontroleerd wordt en die moet functioneren om de openbare orde te handhaven¹⁰². 'Het familiesysteem dat in een bepaalde samenleving functioneert, heeft ook implicaties voor de status van vrouwen in die samenleving'¹⁰³.

Een holistische of alomvattende benadering

Het is de opzet van dit commentaar om zover mogelijk de verschillende dimensies zoals de politieke, de sociaal-culturele, de economische, de godsdienstig-ideologische en de literaire (communicatieve) gelijke aandacht te geven. De *holistische of alomvattende benadering* heeft ten doel om de verschillende aspecten niet in isolement aan te bieden, maar in hun onderlinge samenhang. Gegevens uit de *archeologie* en ook uit een *Afrikaans-perspectief* zullen worden ingebracht om licht te werpen op de *cultuur-historische of politiek-godsdienstige achtergrond* van dit uitzonderlijke tijdperk in de geschiedenis van Israël. Alle beschikbare gegevens zullen derhalve worden ingebracht in een poging een alomvattend beeld van de Israëlitische stammen in het tijdvak van de richters te verkrijgen¹⁰⁴. Het resultaat van dit overzichtsbeeld is uiteraard niet het laatste woord in deze zaak – het is steeds onvoltooid, niet grijpbaar of veranderlijk. De onderzoeker kan er nooit zeker van zijn dat alle documenten die op een bepaald tijdvak betrekking hebben geraadpleegd zijn¹⁰⁵.

De tijd van het boek

De geschiedenis van de Israëlitische stammen (of proto-Israëlieten) het tijdvak van de richters (ongeveer 1150-1000 v.C.), heeft zijn eigensoortige problemen. De enige bron die direct over dit tijdperk bericht, namelijk het boek Richteren, dateert uit een veel latere tijd dan de beschreven gebeurtenissen. Dat heeft implicaties voor de historiciteit van de berichten in dit Bijbelboek. Met andere woorden, onderzoekers dateren de tijd waarin het boek geschreven is in een veel latere periode. Tussen de gebeurtenissen en het uiteindelijke boek bevindt zich uiteraard de wordingsgeschiedenis van dit boek.

Het boek Richteren is zonder twijfel ook politiek en theologisch gekleurd. Het is de vraag of de bestudering van dit tijdperk alleen afhankelijk moet zijn van ‘betrouwbare’ geschreven documenten¹⁰⁶. Alternatieve bronnen, zoals de *archeologie*, kunnen ook gebruikt worden om de geschiedenis van een bepaald tijdperk te reconstrueren. Bovendien moet worden bedacht, dat het de vraag is of met enige zekerheid iets gezegd kan worden over een ‘prehistorisch’ tijdvak? In brede kringen van onderzoekers leeft de consensus dat de tekst van het boek Richteren de enige directe geschreven bron van informatie over dit tijdperk is en dat daarom dit boek als primaire bron uiterst omzichtig moet worden gebruikt. Naar mijn mening hebben zowel de archeologie als comparatieve bronnen (zoals uit Afrikaanse culturen) een grote bijdrage geleverd om tot een beter begrip van dit tijdperk en van het stammenstelsel te komen.

Ontstaan van het boek Richteren

Het boek Richteren is naar alle waarschijnlijkheid eerst ongeveer vijfhonderd jaar na de beschreven gebeurtenissen op schrift gesteld – met uitzondering wellicht van het ‘lied van Debora’ en van hoofdstuk 1. Dit heeft als gevolg dat het materiaal sterk is bewerkt. Literaire analyses hebben duidelijk gemaakt dat de oorspronkelijke tekst van het boek meer dan een maal is bewerkt en daarbij is aangepast aan de doelstellingen van de latere schrijvers of redacteurs. Met het oog op de onzekerheid – of een tekstgedeelte van de hand van de oorspronkelijke schrijver of van een latere redacteur is – zal daarom veelal naar de *verteller* worden verwezen. Het tijdvak en de stijl van de laatste schrijver of redacteur was ver verwijderd van de vroegste auteur die de bronnen heeft samengesteld. Daarnaast verschilden hun visies op wat geschiedenis is en welke methodes zouden moeten worden ingezet nogal drastisch van die in het huidige tijdperk.

Volgens sommige geleerden staat het boek Richteren in de Hebreeuwse Bijbel niet op zichzelf, maar vormt het een deel van het Deuteronomistische geschiedwerk (Deuteronomium – II Koningen). Dit gegeven moet in gedachten worden gehouden wanneer het boek Richteren als bron wordt aangehaald¹⁰⁷. Het boek, zoals we dat nu kennen, behoort echter niet in zijn geheel tot het Deuteronomistische geschiedwerk. Het voorwoord in 1:1-2:5 en de zogeheten ‘bijlage’, de hoofdstukken 17-21, staan buiten het Deuteronomistische raamwerk, maar bevatten wel een waardevolle achtergrond voor de periode van de richters¹⁰⁸. Volgens Cundall lijkt het er op, dat de oudste vorm van het boek Richteren uit het grootste gedeelte van het huidige boek, dat is 2:6-21:25, heeft bestaan. Volgens deze visie zijn het voorwoord, de ‘bijlage’, maar ook de hoofdstukken 9 en 16 een latere toevoeging¹⁰⁹.

De eerste fase van de zogeheten ‘Deuteronomistische redactie’ is mogelijk verantwoordelijk geweest voor de constructie van het ‘raamwerk’ rondom de verhalen over de richters (vanaf Ehud tot aan Gideon). De verhalen zijn op een enigszins kunstmatige manier ingepast in het raamwerk en chronologisch gerangschikt. Voor ons doel is het belangrijk om te weten dat de kern van deze verhalen waarschijnlijk redelijk onveranderd is gebleven, dit in vergelijking met bijvoorbeeld de tradities in het boek Jozua. Het Deuteronomistische schema of raamwerk (nl. zonde-onderdrukking-berouw-verlossing door een richterdood van deze richter; vgl. Richt. 2:10-19) dient mogelijk een zeer specifiek politiek doel, namelijk om Israël als een goed georganiseerde eenheid van de twaalf stammen ‘vanaf het begin’ af te schilderen¹¹⁰.

Het lijkt er op, dat bij de uiteindelijke redactie van het boek het gedeelte 1:1-2:5 is toegevoegd. Dit tekstgedeelte bevat waarschijnlijk een veel oudere en meer compacte weergave van het bericht over de intocht en vestiging in Kanaän. Lüb-

be is van mening dat in de loop van de tijd nog verdere bewerkingen van het boek plaats hebben gevonden totdat het boek in de officiële ‘geschiedenis van Israël’ (van de vestiging in het land tot aan de verwoesting van Jeruzalem in 587 v.C.) is ingebed. Deze inbedding is waarschijnlijk het werk van een Judeeër die toegang had tot de religieuze en seculiere archieven van oud Israël en die in de eerste jaren van de Babylonische ballingschap de ‘geschiedenis’ van zijn volk heeft willen voltooien¹¹¹.

Zowel in Jozua als in Richteren komen we zeer oude tradities tegen die door trechter van de overlevering zijn gegaan. Daarbij zijn deze tradities ook door de zeef van een laatste schrijver of redacteur gegaan, ook al gebeurde dat in de periode van de terugkeer uit de ballingschap. De narratieve reconstructie van het oorspronkelijke gebeuren wordt dan een hermeneutisch model voor een tijd waarin een vreemde overheersing de identiteit van Israël en later Juda bedreigde. Er is dus een historische laag in de vertelling die tegen de reconstructie van de geschiedenis die in dit commentaar gegeven wordt, moet worden gelezen, maar er is ook een letterkundige laag die bestaat uit de wijze waarop het materiaal wordt gepresenteerd ten einde een bepaald effect op de hoorders te hebben¹¹².

Het is de vraag of bij het tot stand komen van literaire teksten in de periode van de richters de *mondelijke overlevering* een rol heeft gespeeld in de historische reconstructie door de Israëlitische stammen en hoe dit gefunctioneerd heeft. Gottwald bijvoorbeeld is er van overtuigd dat de meeste Bijbelse literatuur in elk geval een complexe en diep gewortelde mondelinge oorsprong heeft gehad.¹¹³ Dat wil zeggen, voordat het proces van op schrift stelling op gang kwam, had er naar alle waarschijnlijkheid reeds mondelinge overlevering van generatie op generatie plaatsgevonden. De vraag naar de mogelijkheid van geschreven teksten in de periode van de richters hangt uiteraard nauw saam met de vraag of in die tijd de kunst van het schrijven reeds aanwezig was in Israël. Gottwald vermoedt voorts dat de mondelinge overleveringen reeds zo vroeg als in 1200 v.C. deel hebben uitgemaakt van het historische bewustzijn van de Israëlitische stammen¹¹⁴. Hij merkt echter op dat de mondelinge overlevering niet verder teruggevoerd kan worden dan dat het bestaan van ‘Israël’ teruggevoerd kan worden – de vestiging in het land is dus de bovengrens¹¹⁵ – met andere woorden de ‘tijd van de richters’. De Exodusgroep kon toen reeds hun tradities en overleveringen gekoesterd hebben (zie hierboven: *Vestiging in het land*). De meeste mondelinge tradities, die mogelijk reeds in de periode van de richters hebben gefunctioneerd, zijn echter pas ongeveer vijf honderd jaar na de gebeurtenissen op schrift gesteld. Deze afstand in tijd compliceert uiteraard de historische waarde van de tradities. Onderzoek onder stammen in Afrika heeft echter aangetoond dat mondelinge tradities binnen een stamverband gedurende meer dan

duizend jaar zonder wezenlijke verandering van generatie op generatie kunnen worden overgeleverd¹¹⁶.

Mondelinge overleveringen hebben mogelijk een prominente plaats in het culturele geheugen van de Israëlitische stammen verkregen omdat het belangrijk kon zijn om te midden van het conglomeraat van volkeren die ook aanspraak op het land maakten, de eigen Israëlitische identiteit te beklemtonen. De meest aangewezen plek waar de stammen maximaal gelegenheid hadden om hun tradities met elkaar te delen en uit te ruilen was bij de heiligdommen¹¹⁷. Daar hebben de stammen naar alle waarschijnlijkheid zich aangesloten bij de Kanaänitische landbouwfeesten en tijdens de verering van Baäl als vruchtbaarheidsgod, de noodzaak en de begeerte gevoeld om ook de *reddende daden van YHWH* bekend te maken en te bezingen. De mondelinge tradities waren mogelijk een sacrale samenbindende factor, maar zij hebben meer waarschijnlijk in de eerste plaats een politieke functie gehad, namelijk om de Israëlitische aanspraken op het land te rechtvaardigen.

Noth¹¹⁸ identificeert enkele tradities die waarschijnlijk als historische basis – in de vorm van gespreksthemata – voor de Israëlitische stammen hebben gediend: de *verlossing uit Egypte* en uit de daarmee verbonden *slavenarbeid* bij de bouw van de steden Pithom en Raämses (Num. 23:22-24:8; II Sam. 7:23; I Sam. 4:8; Richt. 6:13); het *Beloofde Land* en de *intocht* van bepaalde Israëlitische stammen uit de zuidelijke over-Jordaanse gebieden (Gen. 12:17); de *aartsvaders en Mozes* (Gen. 12-50), evenals de ontmoeting en verbondssluiting met God bij de *Sinaï* (Exod. 20; Joz. 24). Deze verhalen vormden waarschijnlijk de oudste tradities die *reeds in die periode van de richters* in omloop waren. Sommige stammen of groepen hadden een of meer van deze tradities gekoesterd, maar mettertijd zijn deze tradities het gemeenschappelijk eigendom van geheel Israël geworden. Ook het *verhaal van Ruth* – het boek Ruth – en andere tradities en gebruiken hebben mogelijk een mondelinge overlevering gekend die teruggaat op de periode van de richters.

Deist¹¹⁹ vermoedt dat in de tijd voor het ontstaan van de koninkrijken in Israël en Juda ook bepaalde *spreuken, wetten* (zoals in Exod. 21-23), *verhalen over de geschiedenissen* van de verschillende clans of stammen en talrijke *godsdiensregels en voorschriften* reeds bestonden die eerst mondeling van generatie op generatie binnen de kring van de stammen werden overgeleverd en later op schrift werden gesteld¹²⁰.

Volgens de Bijbelse traditie was Jozua de opvolger van Mozes. Lübke wijst erop dat de vervanging van het leiderschap van Jozua (in Richt. 1:1) door dat van de *stam Juda* van grote betekenis is geweest juist met oog op de latere impliciete steun van de verteller aan het idee van *een koning*¹²¹ of wellicht een *andere koning* (zie: *Doel en boodschap van het boek* hieronder). Sommige geleerden me-

nen dat de positieve gezindheid van de *schrijver* of *redacteur* ten opzichte van het koningschap een bewijs is van een Deuteronomistische achtergrond van de auteur (of het nu om een individu, een school of een beweging ging). Dientengevolge wordt het boek Richteren opgevat als een deel van het zogeheten Deuteronomistische geschiedwerk.

Daarnaast heeft het onderzoek van de laatste twintig à dertig jaar aangetoond dat deze toewijzing aan een Deuteronomist ingewikkelder is, dan men vroeger heeft gedacht. Lübke wijst erop dat de wezenlijke kenmerken van de auteurs die aanvankelijk met J (Jahwist), E (Elohist), P (Priesterlijke bron) en als de Deuteronomistische geschiedschrijver werden aangeduid, steeds minder helder zijn geworden. Er is daarbij bijvoorbeeld in toenemende mate onzekerheid over de vraag wanneer en waar deze auteurs hebben geleefd en wat precies hun godsdienstige wereldbeschouwing is geweest¹²². Sommige van wat traditioneel als vroege teksten werd gezien, worden nu veel later gedateerd¹²³. Verder is het moeilijk om te bepalen of een tekst door een man of door een vrouw geschreven is en of het meer gesofisticeerde taalgebruik in bepaalde tekstgedeeltes wijst op mannelijke en vrouwelijke stemmen in de tekst¹²⁴.

Het blijft uit de aard van de zaak lastig om een bepaald auteurschap aan Bijbelse teksten toe te kennen. Om die reden zal daarom in dit commentaar meestal eerder naar de *verteller* worden verwezen dan naar een mogelijke schrijver of redacteur (zie: *Ontstaan van het boek Richteren* hierboven).

Indeling van het boek

Het boek bestaat uit drie duidelijk afgebakende delen: de *proloog* in Richt. 1:1-2:5 met nog een *inleiding* in 2:6-3:4 (met een raamwerk waarbinnen de verhalen over de richters zijn ingepast) en een *epiloog* in de hoofdstukken 17-21. Deze delen omarmen het *centrale gedeelte* van het boek, namelijk Richteren 3:5-16:31. De inleiding en het slot verschillen van het centrale gedeelte in meer dan één opzicht. Deze beide delen beschrijven niet de grote daden van de richters, zij behandelen niet de verhoudingen tussen Israël en niet-Israëlieten buiten hun landsgrenzen, maar berichten over de interne onenigheid tussen Israëlieten onderling, op het militaire, maar ook op het morele vlak.

Voor het begrijpen van het boek als een eenheid zijn de brede en meer specifieke parallellen van belang tussen de proloog en de epiloog. Er wordt namelijk een overeenkomst en een verschil tussen de stammen van *Juda* (Hoofdstuk 1) en *Dan* (Hoofdstuk 21) geconstrueerd¹²⁵. Beide stammen hebben militaire successen behaald, de een in het zuiden en de ander in het noorden. De syntaxis van deze twee verhalen komt sterk overeen. Net zoals Juda Jeruzalem heeft ingenomen

en de stad in brand heeft gestoken, zo heeft Dan Laï's ingenomen en in brand gestoken. Lübke wijst er tevens op dat beide verhalen afgesloten worden met een vergelijkbaar detail. Zij berichten op dezelfde wijze meteen niet-WOV (werkwoord-onderwerp-voorwerp) volgorde dat de desbetreffende stad is ingenomen en in brand is gestoken (1:8; 18:27). Dit lijkt op een planmatig door de auteur geconstrueerde overeenkomst tussen de beeldvorming van de twee stammen¹²⁶. Het boek begint en eindigt ook met vrijwel dezelfde woorden: in de tijd van crisis heeft YHWH Juda gekozen om het volk te leiden (1:2; 20:18).

Er zijn echter ook duidelijke verschillen in de beschrijving van het optreden van beide stammen¹²⁷: Juda verovert en verbrandt een heidense, Jebusitische (Kanaänitische) vesting, terwijl Dan een vredelievende gemeenschap uitwist. Het contrast tussen de twee stammen komt ook naar voren in de ogenschijnlijk opzettelijke, verwarrende datering en van het verhaal van het altaar van Dan. In de tekst worden twee dateringen gegeven. Volgens Lübke¹²⁸ verwijst de eerste datering naar de beëindiging van het priesterschap dat bij het heiligdom van Dan functioneerde (Richt. 18:30) en de tweede op de periode waarin de afgoden en het heiligdom waarschijnlijk functioneerde (Richt. 18:31). Laatstgenoemde datering blijft problematisch. Er wordt vanuit gegaan dat het heiligdom bij Silo tegen het einde van de elfde eeuw v.C. door de Filistijnen is verwoest en wel door de strijd waarover in I Samuel 4 wordt bericht. Hoewel er archeologische bewijzen zijn voor de verwoesting van de plaats Silo aan het einde van de elfde eeuw, betekent dat echter niet dat toen ook een heiligdom is verwoest. Vandaar het pleidooi dat de tekst in Richt. 18:31 mogelijk naar een verwoesting van het heiligdom bij Silo in de tijd van Jeremia zou verwijzen (Jer. 7:12-15; 26:6) en niet zozeer naar een verwoesting door de Filistijnen¹²⁹. Wanneer de teksten in Jeremia over de verwoesting van het heiligdom bij Silo terecht opgevat worden als verwijzingen naar een recente verwoesting, dan is de verwijzing in Richt. 18:31 naar de periode kort voor de Babylonische ballingschap. Een expliciete verwijzing naar de ballingschap is in 18:30 te vinden. Dit gegeven wordt door sommige geleerden als de *terminus a quo* voor de datering van het boek Richteren gezien. Een ander verschil tussen de proloog en de epiloog bestaat hierin, dat in 1:1 de stammen van YHWH willen weten wat hun te doen staat. In 21:25 vraagt echter niemand meer naar de raad van God, daar wordt bericht dat 'ieder deed wat goed is in zijn eigen ogen.'

Thema's in het boek

- *Herhaling* is een belangrijke literaire techniek in het boek Richteren. In de kenmerkende Hebreeuwse vertelkunst wordt deze techniek gebruikt om de verhalen te organiseren en verschillende thema's voorrang te verlenen¹³⁰. Herhaling geeft de structuur van het verhaal aan, wijst sleutelthema's aan en legt de klemtoon bij centrale ideeën (voor de narratieve kritiek zie Bowman)¹³¹;
- Het *raamwerk of de cyclus* van 'zonde-onderdrukking-hulpgeroep-verlossing door de richter-dood van de richter' is in heel het boek aanwezig (vgl. 2:11-22; 3:1-6; 4:1-3; 6:1; 10:6-16 en 13:1). Het verhaal over Othniël past makkelijk in het raamwerk, terwijl het bericht over Simson moeilijk in te

passen is (zie hieronder: *Doel en boodschap van het boek*). Opvallend in alle onderling uiteenlopende verhalen is, dat YHWH, de God van het verbond, elke keer weer het hulpgeroep van 'zijn kinderen' hoort en ingrijpt om hen te verlossen van de onderdrukkers. Soms lijkt het erop of hij zit te wachten om in te mogen grijpen.

- Er zijn duidelijke parallellen tussen de berichten over de talrijke gevechten in het boek en de *Exodustradities* (vgl. 2:18; 3:14; 4:3, 13-16; 5:4-5, 22; 6:1, 9, 14; zie hieronder: *Doel en boodschap van het boek*). Elk nieuw ingrijpen van God lijkt op een nieuwe 'exodus'. Dit thema loopt dwars door het Oude Testament tot zelfs in het Nieuwe Testament. God doet het schijnbaar onmogelijke op de meest onverwachte wijze;
- 'Er was *geen koning* in Israël' en 'ieder deed wat goed is in zijn eigen ogen' (vgl. 17:6; 18:1; 19:1 en 21:25; zie hieronder: *Doel en boodschap van het boek*). Deze beide refrains worden naar alle waarschijnlijkheid gebruikt om het latere koningschap indirect goed te keuren juist door de nadruk op de negatieve waardering van de 'interim-regeringen' van de richters te leggen.
- 'Om te zien' of 'om niet te zien' en 'om te weten' en 'om niet te weten' (vgl. hfst. 13-16);
- Juda versus Dan (zie: *Indeling van het boek* hierboven en *Doel en boodschap van het boek* hieronder).
- De *Efraïmieten* beginnen goed (3:27), maar eindigen slecht (vgl. 12:1, 5, 15) en ook de *Benjaminieten* begin goed (3:15 ev), maar worden slechter na het einde van het boek (vgl. 19-21);
- Er is een weinig gespecificeerde *geografische progressie* bij de beschrijving van de bezetting van het land van zuid naar noord en van oost naar west (vgl. 3:5; 4:1);
- *Ideale lichamen (bodies; gewoonlijk mannelijke Israëlieten)* tegenover *niet-ideale lichamen (bodies; zoals vrouwen, linkshandigen of heidenen; zie: Doel en boodschap van het boek* hieronder; vgl. 3:5-30; 4-5; 11; 19; 20:14-16). Omdat YHWH niet schroomde om niet-ideale lichamen in zijn dienst te gebruiken, wordt er gesuggereerd dat *vrouwen, 'gehandicapten' en vreemdelingen* konden doen wat de stammen van Israël (mannelijke Israëlieten) niet gedaan konden krijgen. YHWH gebruikte de zwakken en onbelangrijken (zelfs 'heidenen') om de sterken en machtigen in de wielen te rijden. YHWH is dus in beginsel niet tegen de andere volkeren, maar tegen de afgodendienst en de onderdrukking;
- Verhalen over *uitzonderlijke vrouwen* en hun buitengewone positie in een patriarchale context – mannelijke karakters staan telkens beschaamd tegenover het initiatief van en de vervanging door vrouwen (vgl. Richt. 1, Achsa; 4 en 5, Debora en Jaël; 9, de vrouw van Tebes; 11, de dochter van Jefta; 13, de

moeder van Simson en die vrouwen in zijn leven; en tenslotte de bijvrouw van de Leviet in 19);

- *Subtiële sociale kritiek* tegen het onrecht in de samenleving wordt vooral door de specifieke verandering van de woordvolgorde (niet: Werkwoord-Onderwerp-Voorwerp) aangeduid. Niet-WOV zinnen komen onder andere voor in 1:8, 15, 16, 21 en 25, 4:4 en 18:3, 6, 17, 18, 22, 24, 26, 27, 30. Op die manier beklemtoont de verteller belangrijke zaken in het verhaal: bijvoorbeeld de onderdrukking van vrouwen of de goddelijke aankondiging over het leiderschap;
- Het thema van het *moederschap* kan ook als een samenbindende factor in het boek dienen (vgl. Debora als ‘moeder van het volk’, Richt. 5; de moeders van Jefta en Abimelech, 11; de moeder van Simson, 13; de moeder van Micha in 17-18 en de vrouwen in 19-21);
- Het *gebrek aan gastvrijheid* in het land van belofte. Dit thema komt vooral voor in Richteren 4-5 (Jaël en Sisera); 8 (Gideon) en 19 (de Benjaminiten);
- *Macht en geweld* komen telkens aan de orde in alle hoofdstukken van het boek (1-21);
- Het oneindige *geduld en de liefde* van YHWH voor zijn ‘verbondsvolk’. Ondanks hun ongehoorzaamheid en afvalligheid blijft Hij hen getrouw (vgl. 2:11-19; 3:9, 15 enz.; zie: *Doel en boodschap van het boek* hieronder).

Doel en boodschap van het boek

Sommigen zijn van mening dat de verhalen over de richteren niet als een historisch verslag gezien moeten worden, maar als een politiek-religieus document dat samengesteld is tijdens de ballingschap om antwoord te geven op indringende vragen van de ballingen in Babylonië¹³². Volgens Lübke is een van de vragen die de verteller van Richteren wil beantwoorden: *Waarom heeft de verbanning uit het Beloofde Land plaatsgevonden en wat is de toekomst van het volk*¹³³? Daarbij sluit dan aan dat de verteller tevens duidelijk probeert te maken *waarom de belofte aan de aartsvaders dat het land in eigendom genomen zal worden, niet blijvend in vervulling is gegaan*¹³⁴.

Volgens de verteller liggen de *antwoorden* over de toekomst van het volk Israël in de *stam van Juda*. Juda wordt onderscheiden van de andere stammen in Richteren 1 en van het Noordelijke Rijk, vooral in Richteren 17-18¹³⁵. De mislukte poging van de noordelijke stammen om het land in bezit te nemen onderstreept het succes van Juda (in het zuiden, met name de overwinning op Jeruzalem, Richt. 1) dat staat tegenover het optreden van de stam Dan (in het noorden). Door de stichting van de concurrerende heiligdommen van Bet-el en Dan heeft

Jerobeam I geprobeerd om het godsdienstige leiderschap dat Juda genoot, te ondermijnen (I Kon. 12:25-30). De dwaasheid van het plan van Jerobeam wordt geïllustreerd door het even dwaze optreden van Dan in Laïs (zie: *Thema's in het boek* en *Indeling van het boek* hierboven). Onschuldige, vredelievende mensen worden afgemaakt, hun land wordt ingenomen wat niet door God gelegitimeerd is en het heiligdom met zijn priesters bleek alles behalve heilig. Met het aanwijzen van deze onheilige handelingen (en daarmee de godsdienstige veranderingen van Jerobeam) beklemtoont de verteller dat het Noordelijke Rijk en zijn cultus onwettig zijn en daarom ligt de toekomst van het volk in het zuiden, bij Juda¹³⁶. Dit is natuurlijk ook een profetisch woord aangezien de uiteindelijke redding (Redder) voor het ongehoorzame volk (en de rest van de mensheid) uit de stam van Juda is gekomen en in Bethlehem geboren is (Luc 2:11).

Het raamwerk heeft een grote theologische betekenis (zie hierboven: *Thema's in het boek*): zelfs zij die volharden in zonde kunnen nog delen in de reddende genade van God (vgl. Richt. 6). De verschillende verhalen binnen het raamwerk geven mogelijk niet een exact historisch verslag van wat er gebeurd is, maar het Boek is een weergave van wat God gezegd en gedaan heeft en hoe Hij zichzelf aan hen geopenbaard heeft. YHWH is uiteindelijk de enige ware Richter of Redder van zijn volk. Succes bleek alleen bereikbaar wanneer de menselijke leiders gehoorzaam waren. YHWH heeft het land aan hen beloofd, dat Hij de vijand uit het land zou verdrijven, maar zonder YHWH konden zij niet en zonder de Israëlieten zou Hij de oorlogen niet hebben gevoerd. Het ongehoorzame uitverkoren volk heeft echter het gevaar in het gezicht gezien om niet alleen hun land te verliezen, maar ook om hun speciale verhouding met YHWH kwijt te spelen¹³⁷.

Het *theologische doel van het raamwerk* is vermoedelijk om de godsdienst van Israël 'zoals-van-Boven-gezien' te beschrijven. Gottwald¹³⁸ vermoedt, en anderen met hem, dat door middel van het raamwerk een *idealistisch beeld van de eenheid van Israël* terug geprojecteerd is op de vroegste tradities. Volgens hem kan een onderscheid gemaakt worden tussen de geconstrueerde fictieve eenheid en de werkelijke gesegmenteerde groepen die in de tijd van de richters hebben bestaan. Mayes¹³⁹ is ervan overtuigd dat de verhalen die afkomstig zijn uit de oude tradities van de stammen, door de Deuteronomist binnen het raamwerk zijn geplaatst om zodoende aan het boek een *pro-monarchale kleur* te verlenen. Deze plaatsing wil waarschijnlijk commentaar leveren op het *beperkte leiderschap van de richters* en hun onvermogen om in de behoeften van de stammen te voorzien. De Bijbel is bijzonder eerlijk over de mislukkingen en zwakheden van menselijke individuen en het boek Richteren is daarop geen uitzondering: *Barak* was niet mannelijk genoeg; *Gideon* was bang en heeft telkens weer om tekenen gevraagd en uiteindelijk zijn mensen weer tot dienst aan afgoden verleid; *Jefta* heeft onnadenkend een gelofte afgelegd; *Simson* heeft vooral zijn eigen belangen

gediend. Zij waren zwak mensenmateriaal, maar nochtans heeft God hen gebruikt. Dit noopt de lezer om scherp de menselijke beperkingen te zien en er op te wijzen hoe dit alles tot de noodzaak van het koningschap heeft geleid.

Het gegeven dat herhaaldelijk aangegeven wordt dat ‘er geen koning was’ betekent waarschijnlijk dat het boek geschreven is na de instelling van het koningschap in Israël/Juda¹⁴⁰. Pawson stelt voor dat het boek Richteren door Samuël geschreven is (die tegen het koningschap gekant was omdat God reeds hun Koning was) voor de tijd van David, met andere woorden toen Saul de Benjaminit, die ‘de keuze van de mensen’ was, op de troon zat. De toespraken van de profeet Samuël in I Samuël komen in taal en stijl sterk overeen met dezelfde elementen in Richteren en Ruth. De stam van *Benjamin* wordt in een zeer slecht licht gesteld tegenover de stam van *Juda* of de mensen van Bethlehem (vgl. Richt. 19). Het is dus mogelijk dat Samuël het boek geschreven heeft om zodoende de mensen voor te bereiden op de verandering van Saul naar David als koning. Deze theorie wordt versterkt door een opmerking in Richt. 1:8, dat Jeruzalem eerst aan de stam van Juda was toegewezen, maar later wordt gezegd dat de Benjaminiten er niet in geslaagd zijn om de stad in te nemen (1:21). David is er pas later in geslaagd om Jeruzalem op de Jebusieten te veroveren¹⁴¹.

In de verzameling Bijbelboeken de Vroegere Profeten, waar het boek Richteren deel van uitmaakt (samen met Jozua, I en II Samuël en I en II Koningen), wordt God niet op eenzelfde wijze als een universele macht voorgesteld zoals in de Thora. In genoemde verzameling komt veeleer naar voren *dat Hij Israël boven andere naties en volkeren bevoordeelt* en wel op een bij tijden redelijk gewelddadige wijze. Dit nu is precies het element in het boek dat de meeste lezers tegenstaat¹⁴². Dit is echter een *beperkt beeld van God* dat uit deze boeken wordt gehaald. De proto-Israëlieten (zie: *Het begrip ‘Israël’* hierboven) hebben de Baals van het land aanbeden in plaats van YHWH en zij hebben dit herhaaldelijk gedaan. Elk bevrijdingsverhaal in het boek Richteren is bijna een soort *nieuwe exodus* die telkens weer gevolgd wordt door een reactie van ontrouw van de zijde van de Israëlieten, maar God redt hen telkens weer. Het boek Richteren vertelt over de ongehoorzaamheid van de Israëlitische stammen en al de gruwelijke zaken die zij begonnen zijn te doen, maar ook van het oneindige geduld, de genade, de liefde en de trouw van YHWH tegenover zijn ‘uitverkoren volk’ (zie: *Thema’s in het boek* hierboven). YHWH bevoordeelt wel zijn ‘uitverkoren volk’, maar reeds in een zeer vroeg stadium in de geschiedenis van Israël wordt duidelijk *dat zijn genade breder is* dan dit. Hij gebruikt telkens vrouwen, linkshandigen, heidenen en ander *niet-ideale lichamen* om zijn doel te bereiken (zie: *Thema’s in het boek* hierboven). YHWH luistert naar het hulpgeroep van zondaars en onderdrukten.

De proto-Israëlieten hebben YHWH niet gekozen, maar Hij heeft hen uitgeko-

zen. Volgens de verbondsovereenkomst zou de *HERE* hun koning (leider, richter) zijn (d.w.z. een theocratie) en zij moesten zijn ‘volk’ zijn (zie: *YHWH, de HERE van het verbond* hierboven). Daarom is het tragisch dat de proto-Israëlieten hun rug naar YHWH gekeerd hebben en telkens vroegen: Wie zal onze leider zijn (Richt. 1; 19)? Het patroon van communicatie over en weer tussen het ongehoorzame volk en de genadige God komt ook voor bij de zogeheten Latere Profeten (bijv. Jesaja 40-55). YHWH is op pad gegaan om zijn verbondsvolk te verzorgen en te redden ten tijde van nood, maar alles bleek tevergeefs (vgl. Jes. 5; Hosea en vele andere teksten in het Oude Testament).

De *canonieke context* van het boek Richteren is van groot belang voor het verstaan van de boodschap van dit boek. Zoals bij de andere profetische boeken functioneert in het boek Richteren de tekening van de *destructieve gevolgen van afgoderij en ongehoorzaamheid* als een waarschuwing¹⁴³. Uiteindelijk moesten de Israëlieten de bittere gevolgen van hun eigenzinnigheid en zonde dragen.

Het meest ontstellende deel van de verhalen in Richteren is niet zozeer het feit dat dit alles heeft plaatsgevonden, maar dat dit nog steeds in *onze eigen gemeenschappen* gebeurt. Het misbruik van macht, geweld, onderdrukking en seksuele misdrijven vindt vandaag de dag nog in alle gemeenschappen, zelfs in christelijke plaats. Hier ligt een taak voor de prediking. Het boek Richteren is uiterst relevant voor onze wereld die geweld toelaat en toedekt. Wij kunnen veel leren van de karakters, hun fouten en zelfs de goede besluiten in Richteren. Elk verhaal heeft een schier onbegrensde waarde voor de gelovige.

Er moet echter niet naar rolmodellen worden gezocht in het boek Richteren. Het Nieuwe Testament ontmoedigt ons om dit te doen. Hebreëen 12 verwijst naar sommige richters, maar de nadruk ligt op de gedachte dat wij de blik gevestigd dienen te houden op *Jezus, de Leidsman en Voleinder van ons geloof*. Wij moeten niet op zichtbare, aardse prinsen vertrouwen, maar het boek Richteren benadrukt dat gelovigen geleid worden door richters en andere liedslieden die een *theocratie* vormden. Het karakter van God is vandaag hetzelfde – net als in de tijd van de richters. Hij heeft alle mensen lief en tuchtigt degenen die afdwalen, maar tegelijkertijd laat Hij alles ten goede meewerken¹⁴⁴.

Na de *prediking en in Bijbelstudiegroepen* komt vaak als feedback dat gemeentelieden dikwijls zeer geïnteresseerd zijn in de historische en culturele achtergrond van de Bijbelverhalen. Deze dimensie wordt soms in de prediking verwaarloosd. Peter Bolink stelt dit als volgt: ‘Ook trouwe kerkgangers willen op zondag graag iets horen dat zij nog niet weten. Achtergrondkennis heeft ook evangelische waarde, al heeft dit niet altijd direct iets met de vraag naar de zaligheid van een mens te doen. Toch kan dit soort kennis ons geloofsinzicht verdiepen en verruimen. Zo hebben de Bijbelse verhalen een zeker werkelijkheidsgehalte!’¹⁴⁵